

Mâverâünnehr'de Din Hürriyeti

Öz: Farklılıklarla bir arada yaşama insanlık tarihi kadar kadim bir problemdir. Din hürriyeti, bu soruna aranan bir çözümdür. Farklı din mensuplarının birbirlerine karşı ya da aynı din içinde farklı yorumlardan kaynaklanan mezhepler, tarikatar ve akımların kendi aralarındaki hasmâne ilişkiler her zaman güncelliğini korumuştur. Din özgürlüğüne dair hoşgörüsüzlüğü ve bu alanda oluşan sorunları kurumsallaştıran ve asırlarca sürmesine neden olan Hıristiyan kiliseleridir. İnsanlığı kurtuluşa getirmeyi kendi tekelinde görmeleri, bunun için şiddeti dini bir araç olarak kullanmaları ve bir devlet içinde kralın dini dışında bir inanç sistemi olamayacağına dair dogmaları din özgürlüğü önünde bir engel oluşturmuş ve bu alandaki kavgalar bin beş yüz yıldan fazla devam etmiştir. Bu konuda insanlık Müslümanlara çok şey borçludur. Fetihler yoluyla elde edilen topraklarda kurulan İslam medeniyetinin en özgün uygulamalarından birisinin inançlara saygının gereği olan din hürriyeti olduğunu söylemek mümkündür. Fethedilen toprakların ahali ile yapılan zimmet antlaşmalarında din özgürlüğüne dair hükümlere açık biçimde yer verilmiştir. Esasen bu Kur'an-ı Kerim'in emri ve Hz. Peygamber'in örnek uygulamalarının da bir gereğidir. Bu çalışmada fıkıh tarihinin özellikle Haneffî mezhebinin en önemli coğrafyalarından birisi olan Mâverâünnehr'de din hürriyetinin görünümü ele alınacaktır. İnanç özgürlüğü söz konusu olduğunda özellikle gündeme gelen cihat ve fetih kavramları, mürtedde uygulanan ceza meselesine de değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mâverâünnehr, Din hürriyeti, Hıristiyan kiliseleri, Fetih, Cihad, İrtidâd.

Freedom of Religion in The Mâverâünnehr (Transoxiana) Region

Abstract: Coexistence with differences is a problem as ancient as human history. Religious freedom is a solution to this problem. Hostile relations between members of different religions against each other or between sects, cults and movements within the same religion arising from different interpretations have always remained up to date. It is the Christian churches that institutionalized the intolerance of freedom of religion and the problems that arose in this area and caused them to persist for centuries. Their taking upon monopoly on bringing redemption to humanity, their use of violence as a religious tool for this purpose, and their dogma that there cannot be a belief system other than the religion of the king in a state have created an obstacle to freedom of religion, and the struggles in this field have continued for more than fifteen hundred years. Humanity owes much to Muslims in this regard. It is possible to say that one of the most unique practices of the Islamic civilization established in the lands acquired through conquests was the freedom of religion as a requirement of respect for beliefs. In the dhimma treaties made with the inhabitants of the conquered lands, provisions on freedom of religion were explicitly included. In fact, this is a command of the Holy Qur'an and a requirement of the Prophet's exemplary practices. In this study, the view of freedom of religion in Mâverâünnehr (Transoxiana), which is one of the most important geographies in the history of fiqh, especially in the Hanafi sect, will be discussed. The concepts of jihâd and conquest (feth), and the issue of punishment for apostasy (irtidâd), which are especially on the agenda when it comes to freedom of religion, will also be discussed.

Keywords: Mâverâünnehr (Transoxiana), Freedom of religion, Christian churches, Conquest, Jihâd, Apostasy.

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-Posta: saffetkose@hotmail.com - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8915-2347>

Giriş

Mâvrâünnehir, İslam hukukunun özellikle de Hanefî mezhebinin tarihinde özel bir yere sahiptir. Bölge, sahabe döneminde fethedilmeye başlanmış (54/674) peşinden zengin bir ilmi birikim doğmuştur.

Matürîdî-Hanefî gelneğinin en önemli ilim merkezleri arasında Mâverâünnehir şehirleri vardır. Bu bölge İslam fıkıh ve kelam düşüncesi açısından sonraki dönemler için de belirleyici olma özelliğine sahiptir. Bu açıdan bölge ulemasının eserlerinde yer alan bilgiler kadim bir problem olan farklı inanç mensupları arasındaki ilişkilere ne tür bir katkı yapabileceği merakı mucip bir konudur.

Bu makalede, güncelliğini hiçbir zaman yitirmemiş olan din hürriyetine ilişkin sorunlara Mâverâünnehir bölgesi tecrübesinin imkanlarına yer verilmek amaçlanmaktadır. Bu çerçevede konuya dair Kur'ân-ı Kerim'in öngördüğü evrensellik ve süreklilik arzeden ana ilkeleri, Hz. Peygamber'in beyan ve uygulamaları, keza bu çerçevede oluşan Sünnet malzemesi, sonrasında bu iki kaynağa en yakın insanlar olan ve fikhî düşünce hiyerarşisinde ilk sırada yer alan sahabenin Mâverâünnehir bölgesindeki tatbikatı, özellikle fetihler sırasında yapılan zimmet anlaşmaları ve bu doğrultuda oluşan fukaha içtihatları yazının ana omurgasını oluşturacaktır.

Günümüz dünyasında hala tartışılmakta olan ve din hürriyeti denildiğine öncelikle akla gelen mürtedin cezası meselesi de bölge ulemasının kaynak değeri taşıyan eserlerinden hareketle çözümlenmeye çalışılacaktır.

1. Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu ve Kavramsal Çerçevesi

Farklılıklarla bir arada yaşama insanlık tarihi kadar kadim bir problemdir. Din hürriyeti, bu sorunun bir türüdür. Farklı din mensuplarının birbirlerine karşı ya da aynı din içinde farklı yorumlardan kaynaklanan mezhepler, tarikatlar ve akımların kendi aralarındaki hasmâne ilişkiler her zaman güncelliğini korumuştur. Sadece bir örnek olması açısından zikretmek gerekirse Hıristiyan olan Yemen Himyerî hükümdarının Medîne'ye yaptığı seyahat sırasında Yahudiliğe girip Yemen'e döndükten sonra halkı bu dine girmeye zorlaması, dininden dönmemekte direnen ve kaynaklarda sayıları 4.000 ile 20.000 arasında olduğu ifade edilen Necran halkını, kadın, erkek, çocuk, yaşlı ayrımı yapmaksızın kazdırdığı hendekte yakarak çevresi ile birlikte keyif içinde seyretmesi (523) konunun ibretlik olaylarından birisidir. Bu konuya Kur'ân-ı Kerim'de (Büruc, 85/4-7) değinilir.¹

¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyeye, 2009), 2/123; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Bûr Sa'îd: Mektebetü's-Sakâfeti'd-dîniyye, ts.), 3/180-181; Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemaşşerî, *el-Keşşâf'an Hâkâiki Ğavâmizi't-Tentîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil* (Beirut: y.y., 1407), 4/730-731; Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ el-'İmâdî Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-Âklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 9/136.

Din özgürlüğüne dair hoşgörüsüzlüğü ve bu alanda oluşan sorunları kurumsallaştıran Hıristiyan kiliseleridir. Roma’da devlet dini (380) haline geldikten sonra kilise çok kısa bir süre sonra devleti de kilise içine almış Tanrı adına devlet ve dini yönetmeye başladıkları teokratik bir düzen² kurmuşlardır. Halkın, kralın dininden olma zorunluluğu devlet içinde diğer dinlere hayat hakkı tanımamıştır. Öte yandan kurtuluşun kilisede olduğu inancı sebebiyle mutlak hakikati sadece kendilerinin temsil ettiği iddiasıyla ortaya çıkan her bir mezhep kilisesi -ki Hıristiyanlıkta mezhepler din olarak kabul edilir- kendileri gibi inanmayan bütün inanç gruplarını sapkın (heretic) kabul etmiş, onları kurtuluşa erdirmek için şiddetli mübah hatta dini bir görev saymışlardır. Bu inançlar, Hıristiyanlık içindeki mezhep, tarikat ve akımlara karşı yıllarca sürececek din içi kavgaların ve diğer dinlere karşı savaşın itici gücünü oluşturmuştur. Bu süreç, dinin mabede hapsedildiği 18. yüzyıldaki Aydınlanma düşüncesine kadar devam etmiş, 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin kabulü ile birlikte *din ve vicdan özgürlüğü* ilkel olarak kabul edilmiş ve bir iyileşme sağlanmıştır. Bununla birlikte ikiyüzlü tutumlar sebebiyle belli ölçüde sorunların yaşandığı da bir gerçektir.³

Fetihler yoluyla elde edilen topraklarda kurulan İslam medeniyetinin en özgün uygulamalarından birisinin infak emrinin kurumsal kimliği olan vakıflar diğerinin de inançlara saygının gereği olan din ve vicdan hürriyeti olduğunu söylemek mümkündür. Birincisi zaruri ihtiyaçların temininde sahipsizliği ortadan kaldıran bir güvence diğeri de iç huzuru temin eden zenginliktir. Sadece bir örnek olmak üzere İslam öncesi Hıristiyanların yeraltı şehirleri kurup inançlarını oralarda yaşayabildiklerine bakılırsa bu hürriyetin ne kadar değerli olduğu takdir edilebilir. Özellikle İslam’ın geldiği dönemde farklı inanç mensuplarına karşı uygulanan şiddet eylemlerinin kurumsallaşmış olması⁴ ve bunun bizzat hâkim dinin motivasyonu ile gerçekleşmesi İslam toplumlarındaki uygulamayı anlamlı ve değerli kılan bir derinliğe sahiptir.

Müslümanların fethettikleri bütün bölgelerde olduğu gibi Mâverâünnehir ve çevresinde de fetih hareketleri ile birlikte hızlı bir İslamlaşma sürecinin başladığı görülmektedir. Bunun baskı ve zorlama ile olmadığı tarihi kaynaklarda zikredilmekle birlikte Müslümanların fethettikleri toprakların ahalisi ile yaptıkları antlaşmalarda din ve vicdan özgürlüğüne dair hükümlere açık biçimde rastlanması da bunu göstermektedir.

İslam dininin ana kaynaklarında yer alan ilkeler ve kurallar bu alandaki derinliğe, bu doğrultuda gelişen Müslüman toplumlardaki tarihi tecrübe bugüne ışık tutacak zenginliğe sahiptir.

Kur’ân-ı Kerîm, insanların kendi iradeleri ve vicdanlarının hükmüne göre inancını özgürce seçebilmesini açık şekilde hükme bağlamış,⁵ Hz. Peygamber

² Muhterem Dilbirliği, *Avrupa’da Din ve Vicdan Özgürlüğü*, (Ankara: 2020), 49.

³ Saffet Köse, “Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Farklı Tecrübe...”, *İHAD*, 5 (2005), 17-21.

⁴ bk. Buhârî, “Menâkıb”, 25, “İkrâh”, 1; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 97; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5, 109, 110, 111.

⁵ el-Bakara 2/256; Yunûs 10/99.

uygulamalarıyla din ve vicdan hürriyetine duyarlılığını göstermiştir. Medîne'de Yahudilere ait *Beytü'l-midrâs*'in⁶ faaliyetlerini serbestçe yapabilmesi bu konudaki nebevî uygulamayı göstermesi açısından yeterlidir. Bu iki kaynak doğrultusunda âlimler içtihatlarını ortaya koymuşlar ve İslam toplumlarındaki uygulamalar da bu yönde gelişmiştir. Buna göre din özgürlüğünün dört unsurunun bulunduğu söylenebilir:

- 1- İnsanın istediği dini serbestçe seçebilmesi (iman),
- 2- İnanıldığı dinin kurallarını uygulayabilmesi (amel),
- 3- Dinin eğitim ve öğretimini serbestçe yapabilmesi,
- 4- Sosyal birlik (cemaat) oluşturabilmesi.

Farklı inanç mensuplarının barış içinde yaşama ihtiyacından doğan din özgürlüğü, her hak ve yetki gibi kötüye kullanımı da beraberinde getirebilir. Bu husus onun kültürünün ne ölçüde içselleştirildiği ve ahlakının hangi boyutlarda bulunduğu ile de ilgilidir. Bu bağlamda din ve vicdan özgürlüğü ile ilişkili bazı problemler de vardır. Bunlar şöyle hulasa edilebilir:

- 1- Toplumda, bir dine mensup çoğunluğun vatandaşı olduğu devlette sivil olarak toplumun ve resmi olarak devlet kurumlarının farklı inanç gruplarına karşı tavrı,
- 2- Dini yapıların birbirlerine yaklaşımı,
- 3- Dini grup ve akımların hâkim kültürden korunma ihtiyacından kaynaklanan içe kapanık cemaatçi-kimlikçi yapısının getirdiği sosyalleşme sorunu,
- 4- Kitleleri harekete geçirmede en etkili güç olan dinin farklı gruplar üzerinden araçsallaştırılmasına dönük tedbirlerin sınırı,
- 5- Ülfetin en etkili zeminini oluşturan inancın ayrıştırıcı bir gruplaşmaya sebep olmaması için uygulanacak politikalar,
- 6- Bir dine girmek kadar ondan çıkabilmenin imkânı.

Vicdan özgürlüğü ise daha geniş kapsamlı bir kavramdır ve kişinin kendisine ait alanlarda kalbinin sesine kulak vermesi ve muhataplarının da buna saygı duyması anlamına gelir. Bu tanımlamaya göre vicdan hürriyeti, din hürriyetini de içine alan daha geniş kapsamlı bir kavramdır denilebilir. Burada vicdan hürriyeti din özgürlüğü ile sınırlı tutulacaktır.

Vicdan hürriyeti, sadece insanın iç dünyasında oluşan kanaati değil ona göre yaşamayı ve hareket edebilmeyi de gerektirir.⁷

---

⁶ İbranice bet (ha) -midraş "çalışma evi" demektir. İslâmî literatürde beytü'l-midrâs şeklinde Arapçalaştırılmış olan bu kelime yahudi literatüründe "eğitim-öğretim yeri" anlamında kullanılmıştır. Burası mukaddestir ve Tevrat'ın yüceltildiği yer olarak görüldüğü için de Sinagog'tan üstün sayılmıştır. Ahmet Önkal, "Beytülmidrâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/95.

⁷ Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü*, 55.

Burada çerçevesi çizilen din özgürlüğü Müslüman toplumlarda uygulanmış, bu konuda ifade edilen bahse konu sorunlar ise büyük ölçüde yaşanmamıştır. Her olayın kendine özgü şartları dikkate alınarak değerlendirilmesi zarureti dikkate alınarak siyasi, sosyolojik şartları ile birlikte ele alınması gerektiğini de dikkate alarak tarihi süreç içinde bazı İslam toplumlarında yaşanan olaylar dinin özünden değil harici sebeplerden kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Mâverâünnehir bölgesi de dahil olmak üzere fethedilen topraklardaki yerli halk ile yapılan zimmet anlaşmaları bunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu yazıda konu Mâverâünnehir merkezli olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

2.Mâverâünnehir Coğrafyası

Mâverâünnehir kelime olarak nehrin öte yakası anlamına gelir. Coğrafi bölge olarak, Orta Asya'nın iki büyük nehrinden birisi olan Ceyhun (Amuderya) nehrinin öte tarafındaki bölge anlamında kullanılmıştır. Farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte Buhara, Semerkant (Soğd bölgesi), Üsrüşene, Şaş (Taşkent), Fergana, Keş, Nesef, Pezde, Sagâniyân, Beykent, Huttel, Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Havârezm, Fârâb, İsbîcâb, Talas, İlak, Hucend, Fergana bölgesi mesela Kâsân Mâverâünnehir'e dahil olan şehir ve bölgelerdir.⁸ Bahsi geçen köy, kasaba ve şehirler birçok âlimin yetiştiği ve eserlerinin günümüze ulaştığı bereketli bölgeyi oluşturmaktadır. Din özgürlüğü meselesi de bölge ulemasının yaklaşımları üzerinden ve zimmet anlaşmaları çerçevesinde ele alınacaktır.

3.İlk Dönem Fıkıh Eserlerinde Din Özgürlüğünde Yöntem ve İlkeler

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hulefâ-i râşidîn (dört halife) ile başlayıp Çin sınırına dayanan İslam fetihlerinin Mâverâünnehir bölgesini kapsayan bölümü sahâbe kısmen de tâbiîn dönemine denk gelir.

Emevîlerin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhil'in (ö. 96/715) başarılı akınlarıyla bölge, Müslüman hâkimiyetine geçmiştir. Bu sebeple de Kuteybe, Mâverâünnehir fâtihisi olarak bilinir.⁹ Bunun konumuz açısından anlamı şudur: *Sahabe, tâbiîn* ve *tebe-i tâbiîn* dönemleri hadis rivayetinin yanı sıra özellikle ilk iki kuşak fıkhi bilginin kaynağı olması bakımından önemlidir. Dolayısıyla sahabe sonrasında teşekkül edecek olan mezhepler Kitab ve Sünnetten sonra kabul ettikleri delil, ilke ve yöntemler içinde sahabe görüşü ve uygulamasına da büyük önem vermişlerdir. Buna göre Kur'ân-ı Kerîm'de ilkelerine ve bazı örneklerine yer verilen inanç özgürlüğünün Hz. Peygamber tarafından gösterilen uygulamaları ve sonrasında o doğrultuda oluşan sahabe tatbikatı konunun değerlendirilmesinde kolaylık sağlayacaktır.

⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-'İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Kahire: y.y., ts.), 253, 254, 255, 286-347; Ebû 'Ubeyd 'Abdullâh b. Abdil'azîz el-Endelûsî Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (b.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992). 1/ 442; Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995, 5/45-47.

⁹ Bk. Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 405-407.

Teşekkülünden sonra mezhepler üzerinden kurulan din-hayat bağlantısının din ve vicdan özgünlüğüne yansıyan kısmı Mâverâünnehir bölgesi söz konusu edildiğinde bölgede hâkim olan Hanefî-Mâtürîdî geleneği üzerinden değerlendirilecektir. Zira İslam toplumlarının dini hayatını şekillendiren mezhepler olduğu için tarihi devirler ve o dönemlerde kurulan devletlerin uygulamalarına göre bir çalışma değil bölge ulemasının kaleme aldığı fıkıh metinleri üzerinden konu değerlendirilecektir.

Mezhepler, İslam devletlerinin kanun ihtiyacını karşılayan sistemli yapılardır. Kadılar, hükümlerinde; müftüler, fetvalarında; idareciler, kararlarında; halk da günlük işlerinde o devletin benimsediği mezhebin esaslarına göre hareket etmişlerdir. Bu özelliğiyle fıkıh kitapları kanun vazifesi görmüş, ülkede adalet, istikrar ve güveni sağlamada büyük rol oynamışlardır. Özellikle fetihlerden sonra bölgede kurulan İslam kültür ve medeniyetinin yetiştirdiği güçlü alimlerin tatlı meyveleri olan eserlerde bu özellikleri görmek mümkündür. Mesela Mâverâünnehir-Horasan bölgelerinde hüküm süren Sâmânîler döneminde (204-395) uzun müddet Buhâra'da kadılık yapan, adaleti ile halkın gönlünde taht kuran daha sonra vezirlik görevinde bulunan Hanefî fakihî Hâkimü's-Şehîd el-Mervezî (ö. 334/945) Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının muteber görüşlerini ihtiva eden ve İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) tarafından tedvin edilen *Zâhiru'r-rivâye* ve bazı *Nâdiru'r-rivâye* eserlerinin ihtisarı / bir anlamda özeti olan *el-Kâff*'yi bu amaçla hazırlamıştır. Mervezî, eserin girişinde, ezberlemek isteyenlerin işini kolaylaştırmak, yazmak, okumak isteyenlerin ve seferde-hazarda yanında taşımak isteyenlerin yüklerini hafifletmek amacıyla İmam Muhammed'in eserlerini ihtisâr ettiğini ve meselelerdeki tekrarları çıkardığını söylemektedir.¹⁰ Günümüze ulaşmış bulunan eser yine Mâverâünnehir ulemasından Karahanlılar döneminde (225-609) yaşamış Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) tarafından şerh edilmiştir. Bu hacimli eser basılmış (Kahire 1324-31) ve Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.

Buhara'da kadılık yapan, öğrenciler yetiştiren ve fetva veren Serahsî'nin hocası Soğd'lu alim Şeyhu'l-İslâm unvanına sahip, yaşadığı dönemde Mâverâünnehir'de verdiği fetvalar kesin delil kabul edilen Ebü'l-Hasen Soğdî'nin (ö. 461/1068) *en-Nütef* adlı eseri kadıların kararlarında, müftülerin fetvalarında ve halkın da işlerinde dini hükümlere uygun hareket etmesini kolaylaştırmak amacıyla genel kaideler ve kanun maddeleri şeklinde düzenlenmiştir.¹¹

Karahanlılar dönemi Mâverâünnehir Hanefî âlimlerinin önde gelenlerinden Alâüddîn es-Semerkindî'nin (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-fukahâ'* adlı eseri konumuz açısından önemli bir kaynaktır. Semerkindî'nin öğrencisi ve damadı olan Kâsânî (ö. 587/1191) tarafından *Bedâi'ü's-sanâi'* ismiyle şerh edilen eser de Hanefî mezhebinin görüşlerini sistematize eden, bilgiyi en hızlı şekilde anlamak, en rahat

¹⁰ Mervezî, *el-Kâff*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 288, I, vr. 1^a.

¹¹ Suğdî, *en-Nütef*, nşr. Salahaddin en-Nâhî, Beyrut 1404/1984, 1/3 (nâşirin girişi); Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, nşr. Saffet Köse v.dğr. (Beyrut: y.y., 1438/2017), 2/221-226.

şekilde kavramak, en kolay şekilde ezberlemek, aranana ulaşmayı kolaylaştırmak amacıyla tertip-düzen konusunda hassasiyet gösterilmiş, meseleler kaide ve ilkelerine bağlanmış, deliller zikredilmiş, yer yer hikmet boyutuyla temellendirilmiştir.¹²

İslam toplumlarında uygulamalar mezhep geleneği üzerinden yürütüldüğünden teorik olarak fıkıh kitapları ve fetva mecmualarında yer alan bilgiler ele alınan konuların niteliğini ortaya koyacak zenginliğe sahiptir. Hanefî mezhebi içerisinde oluşan Bağdat, Buhara-Semerkant ve Belh’ten oluşan üç damarın bulunduğu dikkate alınırsa mezhep içinde Mâverâünnehir bölgesindeki hâkim zihniyeti bu eserlerden okumak mümkündür.

Din ve vicdan hürriyeti açısından başvurulacak en değerli kaynaklardan birisi de fethedilen bölgelerde yapılan zimmet antlaşmalarıdır. Bu metinlerde konuyu ilgilendiren ifadeler yer almaktadır. Bunlardan da yararlanılarak konu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

İnanç özgürlüğü söz konusu olduğunda özellikle gündeme gelen cihat ve fetih kavramları ile mürtede uygulanan ceza meselesine de değinilecektir.

4. İslam’ın Mâverâünnehir’e Girişi

İslam vahyi, dünyayı aydınlatmaya başladığında sadece Câhiliye dönemi Araplarının değil aynı zamanda Bizans ve Sâsânî gibi iki güçlü imparatorluğun meydan okuması ile karşı karşıya idi. Bizans İmparatorluğu Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimsedikten sonra kendi inançları dışındaki din mensuplarını, imanlarının bir gereği olarak heretik / sapkın görüyorlar ve onları kurtuluşa getirmenin yolunun savaştan geçtiğini, bunun da dini bir görev olduğunu savunuyorlardı. İslam’ın gelişi ile Müslümanların da maruz kaldığı muamele buydu. Sâsânîler ise Mecûsî idiler ve savaşı dinlerini yaymanın aracı olarak görmekteydiler.

Müslümanlar açısından bu iki imparatorluk ile ilk önemli resmi temas Hz. Peygamber’in davet mektupları ile gerçekleşmiştir. Bizans Kralı Herakleios Hz. Peygamber’in İslam’a davet mektubunu (7/628), çevredeki tacirlerden ve mektubun içeriği hakkında bir patrikten aldığı olumlu bilgilerden sonra elçi Dihye b. Halîfe’yi iyi karşılayıp hediyelerle uğurlamıştır.¹³ Bununla birlikte bir yıl sonra 8/629 senesinde Hz. Peygamber’in elçisi Hâris b. Umeyr el-Ezdî’nin, Bizans himayesindeki topraklarda şehit edilmesi ve Bizans’ın özür dileyip tazminat ödemeyi reddetmesi üzerine Mûte’de başlayan ilk savaşla ilişkiler farklı bir boyuta taşınmıştır. Sâsânî İmparatoru II. Hüsrev ise Hz. Peygamberin gönderdiği İslam’a davet mektubuna öfkelenmiş ve onu yırtıp atarak düşmanca tavır içinde olduğunu belli etmişti. Nitekim Sâsânîlerin Bizans ile yaptıkları savaşta kazanımları müşrikleri memnun etmiş ve İran’lı dostları ile birleşip Müslümanlara karşı zafer kazanacaklarına dair meydan okumaya başlamışlardı. Ancak birkaç sene içinde

¹² Alâ’uddîn Ebûbekir b. Mes’ûd b. Ahmed el-Hanefî el-Kâsânî, *Bedâ’î u’s-sanâ’î fi tertibî’s-şerâ’î* (Kahire: y.y., 1327-28/1910), 1/2.

¹³ Buhârî, “Bed’ü’l-vahy”, 6; Müslim, “Cihâd”, 74; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 1/262, 263; Muhammed Hamîdullah, *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 111-131.

Sâsânîlerin yenileceğini müjdeleyen âyetlerin gelişi¹⁴ ve Kur'ân-ı Kerîm'in verdiği haberin gerçekleşmesi Müslümanları sevindirmiştir. (2/624).

Bütün bu hasmane tutumlar Müslümanların cihadına kapı aralamıştır. Nitekim Horasan ve Mâverâünnehir'e giden yolda Sâsânîler ile ilk karşılaşma galibiyet ile sonuçlanan ve Müslümanlara İran topraklarının kapısını açıp buradan Çin sınırına kadar uzanacak sürecin başlangıcını simgeleyen Kâdisiye (15/636) savaşı olmuştur.

İslâm öncesi Mâverâünnehir'de Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsîlik ve Mezdekiyye'nin bulunduğu bilinmektedir. Fetihlerle birlikte bölge İslam ile tanışmıştır.

Mâverâünnehir Belh tarafından Ceyhun nehrini geçen İslam mücahitleri sayesinde İslam ile şerefledi.¹⁵ Bölgeye gelen ilk İslâm kuvvetlerinin komutanı sahâbeden Hakem b. Amr el-Gifârî (ö. 50/670), Ceyhun'un (Amuderya) suyundan içip abdest alarak iki rekât şükür namazı kıldı.¹⁶ Sonrasında da 53/673 yılının sonunda Horasan valiliğine tayin edilen Ubeydullah b. Ziyâd 54/674 yılında Ceyhun nehrini geçip Buhara'ya düzenlediği seferde şehrin yanı sıra çevresindeki Beykend, Nesef, Râmîten ve Sagâniyân'ı ele geçirerek zimmet antlaşması yaptı. Bunlar Mâverâünnehir'de Müslümanların gerçekleştirdiği ilk fetihlerdir.¹⁷

Ubeydullah'tan sonra Horasan valiliğine yerine Hz. Osman'ın oğlu Saîd getirildi. O Buhârîliler ile yapılan zimmet antlaşmasını teyid ettikten sonra Semerkant üzerine yürüdü üç gün süren şiddetli çatışmalardan sonra Semerkantlıların teklif ettiği zimmet antlaşmasını kabul ederek şehre girdi. Akabinde Ceyhun üzerinde stratejik bir kale olan Tirmiz'i alıp halkı ile antlaşma imzaladı, Huttel'i de kendine bağlayıp Buhara'ya döndü.¹⁸

Bu ilk fetihlerden sonra bölge sürekli hareketliliğini korudu ve bu ilk fetih hareketleri kalıcı olmadı. Bölgenin fethi Kuteybe b. Müslim'in seferleriyle gerçekleşti. Ve sonrasında 90/709 yılında Buhâra ve çevresindeki birçok şehir yeniden fethedildi. Aynı yıl Kuteybe, Soğd hükümdarı Tarhûn'un antlaşma teklifini de kabul etti.¹⁹

¹⁴ Rûm 30/1-6.

¹⁵ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, nşr. 'Abdulmun'im 'Âmir (Kahire: y.y., 1960), 327.

¹⁶ Taberî, *Târîh*, 5/286; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, nşr. Ömer 'Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997), 3/54.

¹⁷ Belazürî, *Fütûhu'l-büldân*, 397; Taberî, *Târîh*, 5/297-298; Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/29-30.

¹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 397-398; Taberî, *Târîh*, 5/306-307; Sibt İbnî'l Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, nşr. Muhammed Berekât v.dğr. (Dimaşk 1434/2013), 120; Mahmûd Şit Hattâb, "Sa'îd b. Osman b. Affân el-Ümevî, Fâtihu Buhârâ ve Semerkand ve Tirmiz", *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-İrâkî*, XV, (Bağdâd: y.y., 1387/1967), 41-42; Hasan Kurt, "Sa'îd b. Osman b. Affân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 35/572-573.

¹⁹ Taberî, 6/442; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/23-24.

Bir yıl sonra Şûmân, Keş, Nesef fethedildi (91/710).²⁰ Tarhûn'un yapmış olduğu zimmet antlaşmasını zillet olarak görüp içine sindiremeyen halk onu görevden uzaklaştırarak hapsedti ve yerine Gavzek'i getirdi. Buna dayanamayan Tarhûn intihar etti.²¹ 92/711 yılında Sicistan hükümdarının teklifi kabul edilerek antlaşma imzalandı.²²

93/712 yılında Soğd yeniden fethedildi, halk ile zimmet antlaşması yapıldı. Antlaşma gereği şehirde bir mescit inşa edildi. İsteyenlerin malları sahiplerine teslim edildi.²³

Hârizm ve Semerkand da bu yıl fethedildi ve zimmet antlaşması yapılarak İslam ülkesine katıldılar.²⁴

94/713 yılında Kâsân (Kâşân) ve Fergana, 95/714 yılında da Şâş (Taşkent), 96/715 yılında Kaşgar fethedildi ve ahalileri ile zimmet antlaşmaları yapıldı.²⁵

Kuteybe b. Müslim fethedilen bölgelerde takip ettiği başarılı siyaset ile ordusuna aldığı askerlerin Müslüman olmasını sağlarken şehirlere yerleştirdiği Müslüman grupların yerli halkla iyi ilişkiler kurması ve Dahhâk b. Müzâhim el-Horasânî el-Belhî (ö. 105/723) gibi âlimlerin İslâm'ı halka iyi anlatmaları bölgenin İslâmlaşmasını kolaylaştırdı. Keza halife Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/720), seleflerinin aksine Müslümanlığı kabul edenlere kolaylık göstermesi, onları cizyeden muaf tutması, çeşitli halkları İslâm dinine kazandırmak için başlattığı tebliğ faaliyetleri Mâverâünnehir'in İslâmlaşma sürecini hızlandırdı.²⁶ Özellikle hilâfet ordularının buralardaki eski Budist merkezlerini birer İslâm kültür merkezi haline getirmeleri, sûflerin de büyük gayretleri bölgeyi hızla İslamlaştırdı, Şakîk-ı Belhî (ö.194/810) ve onun gibi sûflerin Budist rahipleri dinî tartışmalarda mağlûp etmeleri halkın İslâmiyet'i kabul etmelerini kolaylaştırdı.²⁷

Fergana'da İslam hakimiyetinin kesin olarak sağlanması ise Abbâsîler döneminde mümkün oldu (227/842).²⁸

Görüldüğü üzere Mâverâünnehir Kuteybe b. Müslim'in (ö. 96/715) seferleri sonucu bütünüyle Müslümanların hâkimiyetine girmiş ve İslam buralara yavaş yavaş yerleşmiş ve kalıcı olmuştur.

---

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/31-32.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/32.

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/45.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/48-49.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/49-50.

²⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/50, 55, 58, 67; Osman Aydınlı, "Semerkant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/481-482.

²⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/178.

²⁷ Emel Esin, "Amuderya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/98-99.

²⁸ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 327-328; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 6/38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/17, 47, 90; Tahsin Yazıcı, "Fergana", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/376; Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/177-180.

Fetih hareketleri ile elde edilen toprakların ahalisi ile yapılan zimmet antlaşması, gayr-ı müslimler ile İslam ülkesi arasında akdedilen bir vatandaşlık sözleşmesidir. Bu sözleşme ile gayr-ı müslim vatandaşlar modern hukukun tasnifi dikkate alınarak söylemek gerekirse kamu hukuku alanına giren konularda *mülkîlik* esas olduğu için Devletin hukukuna tabi olmakla birlikte özel hukuk alanına giren hususlarda özgürlüğe sahiptirler. Bu antlaşma metinlerinde özellikle din özgürlüğünü ilgilendiren konularda tam bir serbestliğin bulunduğu kayda geçmiştir. Kayıtlarda konu ile ilgili özel bir hüküm zikredilmese dahi Kur'ân-Sünnetin ilgili hükümleri belirleyici ve bağlayıcı olduğundan bu konuda Müslüman ülkelerde konunun özüne yönelik bir kısıtlamanın olamayacağı aşikârdır.

Hz. Peygamber'in İslam ülkesi vatandaşı olan bir gayr-ı müslime (zimmi) zulmeden veya taşımayacağı yükü mükellef tutan ya da onun rızası olmaksızın bir şeyini alandan kıyamet günü davacı olacağını bildirmesi²⁹ Müslümanların bu konuda duyarlı davranmasını sağlamıştır. Örnek olarak zikretmek gerekirse Halife Hz. Ömer, Şam'a uğradığında bazı gayr-ı müslim vatandaşlara cizye ödemedikleri için eziyet edildiğini görünce yöneticilere ödememelerinin sebebini sormuş, "ödeyecek mali imkânâ sahip olmadıklarını söylüyorlar" cevabını alınca da ilgilileri uyarılmış Hz. Peygamber'in: "İnsanlara eziyet etmeyin, dünyada insanlara eziyet edenlere Allah da kıyamet günü azap eder"³⁰ hadisini hatırlatıp şu talimatı vermiştir: "Onları kendi hallerine bırakın, altından kalkamayacakları yükü yüklemeyin ve onları serbest bırakın."³¹ Bu bilinç birazdan örneklerini zikredeceğimiz zimmet sözleşmelerine yansımıştır.

Zimmet antlaşmalarının bir gereği olarak gayr-ı müslim vatandaşlar devlete bağlılığın bir ifadesi olarak cizye olarak isimlendirilen bir vergi verirler. Cizye, askerlikten muaf tutulan ve belli bir geliri olan erkeklerden alınır. Askerlik yapanlardan bu vergi düşer. Kilise gelirleriyle geçinen rahipler, kendisini ibadete hasretmiş din adamları, yoksullar, özürlüler, müzmin hastalığa yakalanmış olanlar, işsizler, akıl hastaları ve kadınlar bu vergiden muaftır. Vergiyi ödeyecek imkânı olmadığını iddia edenler Allah adına ya da *kendi dinlerine göre* yemin ettirildikten sonra aksi ispat edilemez ise cizyeden muaf tutulurlar.³²

Hz. Peygamber'in ordu komutanlarına, zimmet anlaşmasını kabul edip cizye ödemeyi taahhüt eden gayr-ı müslimlerin "Müslümanlara tanınan haklara sahip olduklarını, Müslüman vatandaşların yükümlü olduğu görevlerden de sorumlu bulduklarını"³³ kendilerine bildirmelerini istediği hadisinden hareketle³⁴ Devlet, zimmet sözleşmesi gereğince, tıpkı Müslümanlar gibi gayr-ı müslim

²⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, nşr. Tâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 135; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, nşr. Şâkir Zib Feyyâz (Riyad: y.y., 1406/1986), 379, 418; Ebû Dâvûd, "Harâc", 31-33.

³⁰ Ebû Dâvûd, "Harâc", 30-32.

³¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 138.

³² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 135-136.

³³ Bk. Ebû Dâvûd, "Cihâd", 95.

³⁴ Kâsânî, *Bedâ'i'ü's-sanâ'i*, 6/280.

vatandaşların din ve vicdan hürriyetlerini, can ve mal güvenliklerini, ırz, namus ve nesil emniyetini güvenceye almakla yükümlüdür.³⁵

Zimmet anlaşması gereği, ödenecek cizye karşılığında gayr-i müslim vatandaşların din ve vicdan özgürlüklerinin sağlanması, mabetlerinin korunması, can emniyetlerinin sağlanması, mallarının korunması konularında güvence verilmesi, her türlü saldırıdan korunmaları konusunda teminat verilmesi bu sözleşmelerin karakteristiğini oluşturur.³⁶ Mesela Hanefî hukukçular kasten gayr-ı müslim bir vatandaşı (zimmî) öldüren Müslüman’a, öldürülenin yakınlarının talebi ile kısas uygulanacağını³⁷ savunmuşlardır.

Zimmet akdi, gayr-ı müslim vatandaşların sadece inanç değerlerini, maddi ve manevi varlıklarını güvenceye alan bir sözleşme değil aynı zamanda muhtaç duruma düşüklerinde geçimlerinin temin edilmesini de sağlayan bir sosyal güvence olma özelliğine de sahiptir. Hz. Ömer, bunu açıkça ifade etmiş ve uygulamıştır.³⁸ Halid b. Velid’in (ö. 21/642) Hire halkı ile yaptığı antlaşmada da bu taahhüde açıkça yer verilmiştir.³⁹

Devletin, zimmet akdi ile taahhüt ettiği konularda güvenliği sağlayamaması ve vatandaşlarını koruyamaması halinde cizye düşer.⁴⁰ Mesela Şam valisi sahabeden Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (ö. 18/639) zimmet antlaşması yaptığı Hıms’ı Bizans’a karşı savunamayacağından endişeye düşünce topladığı cizyeyi iade etmiştir.⁴¹

Gayr-i müslimler, aile, şahıs, borçlar ve miras gibi özel hukuk alanına giren ve dinlerine göre meşru olan konularda İslam inanç sistemine aykırı da olsa hukukî ve kazaî özerkliğe sahiptirler. Bu alanlarda ortaya çıkan uyumsuzlukları din ve vicdan özgürlüklerinin gereği olarak cemaat mahkemelerinde kendi inanç kurallarına göre sonuçlandırabilirler. Nitekim tâbî’ün ulemasından halife Ömer b. Abdilaziz’in (ö. 101/719) zimmilerin İslâm hukuku bakımından geçersiz sayılan evliliklerine ve içki içebilmelerine, domuz yiyebilmelerine devletin müdahale edip edemeyeceğini, bu konuda Hulefa-i Râşidîn’in uygulamasının nasıl olduğunu sorması üzerine Hasan el-Basrî (ö. 110/728) şu cevabı vermiştir: “Onlar kendi inançlarına göre yaşayabilmek için bize cizye ödüyorlar, sen onlara tabisin, yeni bir hüküm uyduracak konumda değilsin, veselâm.”⁴²

³⁵ et-Tevbe 9/29; Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 152 vd.; Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, (İstanbul: 1984), 4-8, 123-124; Muhammed Hamidullah, *İslâm’a Giriş*, çev. Cemal Aydın (Ankara: 1999), 264-265.

³⁶ bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 136-137, 152-153.

³⁷ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü’l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Halil Muhyiddîn el-Meyyis (Beirut: Dâru’l-Ma’rife, 1414), 26/131.

³⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 139.

³⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 157-158.

⁴⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 132. Bu konularda geniş bilgi için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü ehli’z-zimme*, nşr. Salahaddin el-Müneccid, (Dimaşk: y.y., 1381/1961); Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmü’z-zimmiyyîn ve’l- müste’menîn*, (Beirut: y.y., 1402/1982); Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/42-45; Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/418-427.

⁴¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 153; Erkal, “Cizye”, 8/42-43.

⁴² Serahsî, *el-Mebrûr*, 5/39.

Kur'ân-ı Kerîm'in inanç özgürlüğüne getirdiği düzenlemeler, Hz. Peygamber'in bu çerçevedeki uygulamaları fethedilen topraklarda zimmet antlaşmalarında yerini almış ve bölgede yetişen ulemanın eserlerinde bu doğrultuda ilkelere ve onların uygulamasına yöne verecek içtihatlarla yer verilmiştir. Bu bağlamda din ve vicdan özgürlüğünü ifade eden: “Gayr-ı müslim vatandaşların kendi dinlerinin gereği olan hususları kendilerine bırakmakla emrolunduk” kaidesinin Serahsî (ö.4 83/1090),⁴³ Kâsânî (ö. 587/1191),⁴⁴ Fergana'lı alim Mergînânî (ö. 593/1197),⁴⁵ İbn Mâze el-Buhârî (616/1219)⁴⁶ gibi Mâverâünnehir bölgesi alimlerinin eserlerinde açıkça zikrettikleri görülmektedir. Öte yandan dini hükümler söz konusu olduğunda aynı fakihlerin Müslümanlarla kendilerinin karşılaştırıldığı durumlarda “gayr-ı müslim vatandaşlar bizim dinimizin hükümlerine muhatap değillerdir”⁴⁷ kuralı üzerinden din özgürlüğüne vurgu yapmaları oldukça önemlidir.

Gayr-ı müslim vatandaşları “dini inançları ile baş başa bırakma” ve “İslami hükümlerden sorumlu tutmama” ilkelerinin uygulamada birçok örneği vardır. Bu bağlamda zikretmek gerekirse İslam ülkesi vatandaşı bir gayr-ı müslimin kendi aralarında içki ve domuz alım-satımı geçerlidir. Onların bu mallarını telef eden bir Müslüman onu ödemekle yükümlüdür. Bölgenin Hanefî alimleri kendileri açısından içkiyi, Müslüman'ın sirkese; domuzu da Müslüman'ın koyunu gibi değerlendirmektedirler.⁴⁸ Aynı şekilde bir zimminin şarabını gasp edip sirkeye dönüştüren bir Müslüman'ın onun şarabının değerini ödemekle yükümlü olduğunu eserlerinde kaydetmişlerdir. Çünkü şarap ve domuz onların inancına göre mal olarak kabul görmektedir.⁴⁹

Bir zimmî erkeğin, zimmî bir kadın ile evliliğinde şarap veya domuzu mehir olarak belirlemeleri geçerlidir. Bir şeyin mehir olarak belirlenebilmesinin şartı, mütekavvim olmasıdır. Şarap ve domuz da zimmîler açısından tıpkı bizim sirkemiz ve koyunumuz gibi, mütekavvim maldır.⁵⁰ Mütekavvim mal dinin yararlanılmasına izin verdiği mal anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla Hanefî mezhebine mensup Mâverâünnehir İslam hukukçularının eserlerinde içki ve domuzun gayr-ı müslim vatandaşlar için mal olduğunu, bunlara zarar veren Müslüman'ın verdiği zararı tazmin etmekle yükümlü bulunduğunu açık şekilde dile getirdikleri görülür.⁵¹

⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/31; 28/94.

⁴⁴ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/ 275, 310, 311, 312; IV, 132; V, 143; 7/40, 147, 341.

⁴⁵ Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebûbekr el-Ferğânî el-Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedâ*, thk. Tallâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), 1/208; 4/305, 536.

⁴⁶ Ebû Hafs Ömer b. Abdülaziz b. Ömer el-Buhârî İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2003), 7/314.

⁴⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/38, 39, 200; 9/56; 10/45; 13/138; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/120, 311; 3/208; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/213.

⁴⁸ Mervezî, *el-Kâfi*, vr. 137^b; Serahsî, *el-Mebsût*, 20/24; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 5/143; Mergînânî, *el-Hidâye*, 4/305.

⁴⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 11/102-103; 21/151.

⁵⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/41

⁵¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/38, 39, 43; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/311-313; 7/113.

Gayr-i müslimlerin özel hayatlarındaki münasebetlerde de aynı hassasiyetin gösterilmesi gerektiği üzerinde ısrarla durulmuştur. Müslüman bir koca, gayr-i müslim karısını dininin buyruklarını yerine getirmekten alıkoyamayacağı gibi onu dini inancına aykırı davranışlara zorlayamaz, kendi inandığı dine göre yönlendirmelerde bulunamaz. Sözgelimi gayr-i müslim karısının cünüplük sebebiyle ya da hayız ve nifasin sona ermesinden dolayı yıkanmasını (gusül) talep edemez.⁵²

Gayr-ı müslim vatandaşların iddet içinde ya da şahitsiz olarak evlenmelerini inançlarına uygun düştüğü için iki öğrencisi Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin aksine Ebû Hanîfe geçerli saymaktadır.⁵³

Din ve vicdan özgürlüğünün bir unsuru olarak gayr-ı müslim vatandaşların mevcut ibadethanelerinin dokunulmazlığı esastır. Esasen zimmet antlaşmalarında bunların açıkça zikredildiği örnekler vardır. Özellikle sonraki uygulamalara da ışık tutacak olan Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki tatbikatlarda bunları görmek mümkündür. Mesela Hz. Ebû Bekir döneminde Hire ve Aynuttemr ahalisi ile yapılan antlaşmalarda (12/633) kiliselerinin, havralarının, saraylarının yıkılmayacağı, çan çalmalarına, bayram günü haç çıkarmalarına engel olunmayacağı⁵⁴ vurgulanmıştır. Benzeri uygulamalar Hz. Ömer döneminde Irak, Suriye ve Mısır bölgelerinde sürdürülmüştür. Nitekim Hz. Ömer’in İliyâ (Kudüs’ün bulunduğu bölge) halkı ile yapmış olduğu anlaşmanın (15/637) metni aynen şöyledir:

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Bu (sözleşme) Allah’ın kulu, müminlerin emiri Ömer tarafından İliyâ halkına verilen emândır ve onların can güvenliği, mal emniyeti, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlıklı olanları ve diğer fertleri için verdiği bir teminattır. Kiliseleri, Müslümanlar tarafından mesken yapılmayacak ve yıkılmayacaktır. Kiliselerinin arsaları, varlıkları ve içindeki kutsal eşyaya dokunulmayacaktır. Onlardan hiç kimseye dini inanışından dolayı baskı yapılmayacak ve asla zarar verilmeyecektir. İliyâ’da hiçbir Yahudi iskân edilmeyecektir. Bunlara karşılık İliyâ halkı Medain halkı gibi cizye verecek ve içlerinde bulunan Rûmları ve çapulcuları çıkaracaklardır. Çıkanların da gidecekleri yere kadar can ve mal emniyetleri sağlanacaktır. Bununla birlikte İliyâ’da kalmak isteyenler emniyet içinde olacaklar ve cizye vereceklerdir. İliyâ halkından malını alarak Rûmlarla gitmek isteyenlerden kiliselerini ve haçlarını bıraktıklarında güvenli şekilde gidecekleri yere kadar ulaştırılacaklardır. Dileyen Bizans’a veya ailesinin bulunduğu yere gider dileyen İliyâ’da kalır, cizyesini öder... Bu sözleşmede yer alan hükümler Allah’ın verdiği güvence (ahd), Rasûlünün, halifelerinin ve mü’minlerin sağlam sözüdür. İliyâ halkı cizye yükümlülüğünü yerine getirmesi karşılığında belirtilen haklara sahiptir. Bu sözleşmeye Hâlid b. Velîd, Amr b. Âs, Abdurrahman b. Avf ve Muâviye b. Ebî Süfyân şahitlik etmiş ve 15/637 yılında kabul edilmiştir.”⁵⁵

⁵² Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 2/311; Özel, “Gayr-ı Müslim”, 13/425.

⁵³ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/38-39; Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 2/311.

⁵⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 152, 160-161; Taberî, *Târîh*, 3/343-386.

⁵⁵ Taberî, *Târîh*, 3/609.

Halid b. Velid'in (ö.22/642) Şamlılarla yaptığı antlaşmada onların can ve mal emniyeti ile kiliselerinin güvenliğinin teminat altında olduğu bildirilmiştir.⁵⁶

II. Halife Ömer b. el-Hattâb devrinde 22/642 yılında fethedilen Âzerbaycan halkı ile de benzer bir antlaşma yapılmıştır. Tarihçi Belâzürî'nin (ö.279/892) verdiği malumata göre fethedildiği sırada Azerbaycan'ın merkezi Erdebil idi. Şehrin merzubânı (Sasânîler döneminde valilere verilen unvan) burada oturur ve vergiler ona ödenirdi. Merzubân, Huzeyfe b. Yemân ile antlaşmayı reddederek çevreden topladığı askerlerden oluşturduğu ordu ile şiddetli bir savaşa tutuştu. Sonunda Merzubân bütün Âzerbaycan halkı adına şu antlaşmayla savaşa son verdi:

"Merzubân bütün Âzerbaycan halkı adına 8 miskal ağırlığında 800.000 dirhem vergi ödeyecektir;

Kimse öldürülmeyecektir;

Kimseye esir muamelesi yapılmayacaktır;

Âteşgede / ateşe tapanların mabetlerine zarar verilmeyecektir;

Belâsecân, Sebelân ve Sâtarûdân halklarına dokunulmayacaktır;

Bilhassa eş-Şîz (Zerdüş'tün doğduğu yer olarak bilinen eski bir şehirdir ve İran'daki bütün ateşlerin tutuşturulduğu çok büyük ve eski bir âteşgede vardır) halkının bayram eğlencelerine ve ortaya çıkartmakta oldukları şeyleri göstermelerine mani olunmayacaktır."⁵⁷

Habib b. Mesleme (ö.42/662) de Ermenistan bölgesinde Debil (Doğu Kafkasya'da Arrân bölgesinde bir şehir) ve Tiflislilere yazdığı mektupta kendilerinin, çocuklarının, ailelerinin, mabetlerinin, dinlerinin, ibadet hürriyetlerinin tanınacağını açıkça ifade etmiştir.⁵⁸ **Debil** antlaşması metni şudur:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla: Bu sözleşme, Habîb b. Mesleme'den **Debil** halkı Hristiyanlarına, Mecusîlerine, Yahudilerine, orada hazır olanlarına ve olmayanlarına yazılmıştır. Ben, sizlerin canlarına, mallarına, kiliselerinize, mabetlerinize ve şehrinizin surlarına emân verdim; sizler emniyettesiniz. Bize düşen, cizye ve haraç ödemeye devam ettiğiniz sürece ve anlaşmaya vefa gösterdiğiniz müddetçe sizlere verdiğimiz sözü tutmak, ahde vefa göstermektir. Allah şâhid oldu; şâhid olarak Allah yeter. Habîb b. Mesleme mühürledi."⁵⁹

Görüldüğü üzere zimmet antlaşmalarında din ve vicdan özgürlüğüne yapılan vurgu açıktır. Mâverâünnehir İslam hukukçularınının fethedilen topraklarda eski kilise ve sinagogların hiçbir yerine dokunulamayacağını ve yıkılamayacağını, mevcut mabetlerden birisinin yıkılması durumunda yerine aynısını yeniden yapabileceklerini açıkça ortaya koymaları konumuz açısından anlamlıdır.

⁵⁶ Ebu Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, nşr. M. Halil Herras, (Beyrut: 1406/1986), 220.

⁵⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-büldân*, 317.

⁵⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-büldân*, 199.

⁵⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-büldân*, 199.

Müslüman şehirlerinde mevcudun dışında yeni kilise yapılmasına izin verilmemesi⁶⁰ ihtiyâç bulunmaması ve dönemin diğer sosyal anlayışlarıyla ilgili bir husustur.

Abbasiler döneminde başkadılık görevini yürüten İmam Azam Ebû Hanîfe’nin öğrencisi Ebû Yûsuf (ö.182/798) halife Harun er-Reşid’e siyasî ve malî konulardaki tavsiyelerinden oluşan *Kitâbü’l-Harâc* adlı eserinde İslâm toplumunda yaşayan gayr-ı müslim vatandaşların din ve vicdan hürriyetlerini anlatmış halifeye bunlara riayet etmesini tavsiye etmiş, diğer din mensuplarının mabetlerinin dokunulmazlığına dikkat çekmiştir.⁶¹

Gayr-ı müslim vatandaşlar, kendilerine sağlanan din ve vicdan özgürlüğünün getirdiği huzuru farklı mezhebe mensup halklardan oluşan devletlerde bile görememişlerdir. Bu sebeple çatışma durumunda Müslüman ülkeyi tercih ettikleri örnekler vardır. Mesela İslâm ülkesinde yaşayan gayr-ı müslimler aynı hakkı tanımayan dindaşları Bizans’a karşı tavır almışlar, çıkan savaşlarda Müslüman ülke yanında yer almışlardır.⁶² Çünkü Bizans, Hıristiyanlık içinde gelişen bütün inanç gruplarını tek bir mezhep içinde birleştirme inancına sahipti ve hiçbir inanç sahibine inandığı gibi yaşama imkanı tanınmıyordu.⁶³

Klasik literatürümüzde gayr-ı Müslimlerin din ve vicdan özgürlükleri ile ilgili kısıtlama gibi görünen bazı uygulamalardan bahsedilmektedir. Bunlar daha çok dönemin sosyal ve siyasal şartlarından kaynaklanmaktadır ve konunun özü ile ilgisi yoktur. Özellikle Müslüman şehirlerde mesela fetihler yoluyla elde edilen topraklarda ya da Müslümanların kurdukları şehirlerde gayr-ı müslimlerin yeni mabet inşa etmeleri konusundaki olumsuz yaklaşım⁶⁴ Müslümanların hâkimiyeti altında bulunan yerlerdeki gayr-ı müslim nüfusun Müslümanlığı tercih etmeleri ve göçler sebebiyle azaldığı en azından belli bir süre artış göstermemiş olması sebebiyle yeni mabet yapımına ihtiyâç duyulmaması ile izah edilebilir. Hz. Peygamber ve Hulefa-i Râşidin’in gayr-ı müslim toplumlarla yapmış oldukları zimmet anlaşmalarında mabetlerin korunacağını taahhüt etmeleri, ibadethanelerin Kur’an-ı Kerim’in emrettiği din ve vicdan hürriyetinin tabii bir unsuru olduğunu göstermektedir. Bu da sosyolojik şartlara bağlı olarak farklı yorumlar⁶⁵ bulunsa da yeni mabet yapımına izin verilmemesini savunan fukahenin görüşünün buna ihtiyâç olmaması ile açıklanmasını makul kılmaktadır. Nitekim klasik dönem fukahası içinde yeni mabet yapımını savunanlar vardır. Ayrıca İslâm toplumlarında ihtiyâç halinde yeni mabet yapımına izin verilmiştir.⁶⁶

⁶⁰ Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 7/114.

⁶¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 152-153, 157-160.

⁶² Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 152-153.

⁶³ Köse, “Din Özgürlüğü Yolunda İki Farklı Tecrübe..”, 42.

⁶⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 149; Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 8/114; Ebu’l-Fadl’ Abdullâh b. Mahmûd el-Hanefî el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîl-i-Muhtâr* (Kahire: Matba’atu’l-Halebî, 1356), 4/140; Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 149.

⁶⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 15/134-135.

⁶⁶ bk. Zeydân, *Ahkâmü’z-zimmiyyîn*, 96, 98-99; Mehmet Âkif Aydın, “Din (Gayri Müslimler)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/326.

Gayr-ı müslimlerden talep edilen Müslümanların buldukları yerlere domuz çıkarmamaları Müslümanlara saygı; ezan vakti çan çalmamaları da İslâm dininin önemli bir şiarı (sembolü) sayılan ezana hürmet ile ilgilidir. Nitekim onlar da buna riayet etmişlerdir.⁶⁷ Dinî sembollerin dolaştırılmaması ve kıyafetlerle ilgili bazı talepler ise Müslüman toplumlarda göze çarpan sosyal telakkilerle alakalıdır.⁶⁸

Hıristiyan vatandaşların Müslümanların yaşadıkları yerlerde haç çıkarmalarına yönelik kısıtlamalar,⁶⁹ hâkim unsuru oluşturan Müslümanların dinî inançlarına saygı ile açıklanmıştır.⁷⁰ Zira Hıristiyanların Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürüldüğüne dair inançlarının bir hatırası olarak görüp kutsal saydıkları haça karşı Müslümanların tepkisi, dinî olmaktan ziyade yanlış bilgi ve inancın⁷¹ eleştirisi anlamını taşımaktadır.⁷² Bununla birlikte Hıristiyanların kendi mabetleri ve buldukları yerlerde haç çıkarmalarına dair bir kısıtlama yoktur.⁷³ Nitekim kaynaklarda Şam valisi Ebû Ubeyde b. Cerrah, Hıristiyan vatandaşların (zimmî) başvurusunu olumlu karşılayarak en büyük bayramlarının olduğu gün haç çıkarmalarına izin vermiştir.⁷⁴

5. Din Özgürlüğü Açısından Cihâd ve Fetih Hareketlerinin Değerlendirilmesi

Batılı İslâm araştırmacıları arasında cihâdî din özgürlüğünü engelleyen savaş olarak görme eğilimi oldukça yaygındır. Söz konusu araştırmacılara göre cihâd, bütün dünya insanlarını Müslüman yapmanın ya da İslâm hakimiyetine boyun eğdirmenin aracıydı ve Müslümanlar, *Dâru'l-Harb* topraklarını Müslüman yurdu haline getirinceye kadar savaşı yaşam biçimi olarak benimsemişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak da Müslüman ülke ile gayr-ı müslim ülkelerin arasında barış antlaşmasına varmak imkânsızdır. Müslüman ülkenin savaş öncesi karşı tarafa öncelikle Müslüman olmalarını teklif etmesi, kabul etmezlerse Müslümanların hakimiyetine girip cizye ödemelerini önermesi, bunu da reddetmeleri halinde savaş başlayacağına dair inançları din özgürlüğünün engeli olarak değerlendirilmektedir.⁷⁵

İslâm'ın Mekke-Medîne'den çıkıp cihad ruhu ve fetih anlayışıyla Çin sınırına dayanmasına bakıldığında Mâverâünnehir'de din ve vicdan özgürlüğü konusunu öncelikle söz konusu iddiaları değerlendirerek başlamak gerekir. Bu sebeple konuyu ilgilendirdiği kadarıyla cihâd ve fetih kavramları çerçevesinde kısa bir tespitle bulunulacaktır.

⁶⁷ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 49; Kasânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 7/113-114; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 4/139.

⁶⁸ Aydın, "Din", 9/326.

⁶⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 149; Kasânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 7/113.

⁷⁰ Aydın, "Din", 9/326.

⁷¹ En-Nisâ 4/157.

⁷² Mustafa Yayla, "Haç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/524-525.

⁷³ Kasânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 7/113.

⁷⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 149.

⁷⁵ Saffet Köse, *İslâm'ın Dinamiği Cihat* (Köln: 2019), 72-73, 121-122; Köse, "Cihâd Şiddete Referans olabilir mi?", *İHAD*, 9 (2007), 39-40 ve bk. buradaki referanslar.

Kur’ân-ı Kerîm’deki ilgili âyetler ve Hz. Peygamber’in uygulamaları ile müçtehid ulemanın bu iki kaynağa dayalı yorumları “Allah yolunda cihâd”ın mutlak anlamda savaşı ifade etmediği, silahlı mücadelenin onun sadece bir boyutunu oluşturduğu, bunun da savaş öncesi, savaş esnası ve sonrasını insani değerlerle sınırlandıran bir kavram olduğu açıktır. Buna göre öncesinde savaşı meşru kılan bir sebebin olması gerekir. Hz. Peygamberin hayatı dikkate alındığında bunlar da saldırılara karşı savunma, barış antlaşmalarının bozulması, elçinin öldürülmesi, düşman ile işbirliği, inançları sebebiyle şiddetli baskı altında bulunan diğer ülke vatandaşlarının yardım talebi şeklinde sıralanabilir.⁷⁶

Savaş sırasında silahlı askerler dışındaki bütün varlıkların çatışma dışında tutulması, zarar verilmemesi ve dokunulmazlıklarına saygı gösterilmesidir. Savaş sonrasında da şerefini insanlığından alan insana, inancına bakılmaksızın saygılı davranma ilkesine riayettir. Nitekim Mekke müşriklerinin Medîne’ye saldırması sonucu çıkan ilk savaş olan Bedir’de esir alınanlara yapılacak işlemler bizzat Kur’ân-ı Kerîm tarafından belirlenmiş ve esirlerin bütün ihtiyaçları esir alan Müslümanlara yüklenmiş, işkence ve insanlık dışı muamele yasaklanmıştır.⁷⁷ Bütün bunları içine alan aynı zamanda Hz. Peygamberin açık uyarıları vardır. Samanoğulları döneminde bakanlık görevinde bulunmuş Mâverâünnehir ulemasından Mervezî, *el-Kâfi* adlı eserinde zikrettiği hadis⁷⁸ bu konuda aydınlatıcı olduğu kadar Mâverâünnehir ulemasının yaklaşımı konusunda fikir vermesi bakımından önemlidir: Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ebû Hanîfe’den, o da Alkame b. Mersed’den o, Abdullah b. Büreyde’den o da babasından rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber orduyu veya asayiş olaylarında bir birlik (seriyye) göndereceğinde komutana bizzat kendisinin ve emrindeki askerlerin yaptıkları konusunda Allah’a vereceği hesaptan korkmasını (takvâ), askerlerine vereceği emirlerde de hayırlı olanın peşinde olmalarını emretmesini tavsiye eder ve şöyle buyururdu: “Allah’ın adıyla ve Allah yolunda savaşın (gaza). Allah’a ve Müslümanlara karşı düşmanlıkta sınır tanımayanlarla (kâfir) vuruşun. Devlet malından (ganimet) çalmayın (gulûl), hainlik yapmayın (gadr), diriye olduğu gibi ölüye de işkence (müsle) etmeyin. Savaşın dışında kalmış sivilleri (mesela çocukları) öldürmeyin. Müşriklerden düşmanlarınız ile karşılaştığınızda onları önce İslam’a davet edin. Müslüman olduklarını söylerlerse kabul edin ve savaşı bırakın, kendilerini Müslümanların göç (hicret) ettiği yere gitmelerini isteyin. Bunu yaparlarsa kabul edin ve onlara dokunmayın. Kabul etmezlerse onlara Müslüman bedeviler (çölde yaşayan ve savaşa katılmamaları sebebiyle ganimet ve feyden pay alamayan insanlar) ile aynı statüye sahip olacaklarını, Allah’ın Müslümanlar hakkında yürürlükte olan hükümlerinin onlar için de geçerli olacağını, ancak devlet yardımından (ganimet ve fey) mahrum kalacaklarını kendilerine bildirin. Bunu da reddederlerse kendilerine cizye ödemeye davet edin! Kabul ederlerse siz de kabul edin ve onlarla savaşmayın! Bir şehir halkı veya kalede bulunanlar bu teklifi de

⁷⁶ Köse, *İslam’ın Dinamiği Cihat*, 28-35, 86-89.

⁷⁷ el-İnsan 76/8-9.

⁷⁸ Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 3.

reddedip düşmanlıklarına devam ettiklerinde orayı kuşattığınızda onlar Allah ve Rasûlünün zimmetini istediklerinde bunu vermeyin -çünkü onların zimmetinin ne olduğunu bilmiyorsunuz- kendinizin ve gelenekselleşmiş olan / teamüllere uygun olan (atalarınızın) zimmetini verin. Bu daha uygundur, çünkü zimmeti bozmak durumunda kaldığınızda Allah ve Rasûlünün değil kendi zimmetinizi bozmuş olursunuz.”⁷⁹

Müslüman devletlerin diğer devletlerle ilişkilerinde ve özellikle savaş ve sonrasındaki uygulamalarda belirleyici özelliğe sahip olan bu metnin din ve vicdan özgürlüğü konusunu da açıklayıcı olduğu dikkati çekmektedir. Az önce bahsedilen savaşı haklı kılan bir sebep ortaya çıktığında karşı tarafa üç teklifte bulunulur:

- 1- Dilerlerse Müslüman olabilecekleri ve savaş sebebinin ortadan kalacağı,
- 2- Müslüman olmak zorunda değillerdir. Bu durumda Tevbe suresinin 29. ayeti gereği zimmet antlaşması ile İslam ülkesi vatandaşlığını kabul etmeleri ve cizye ödemeleri,
- 3- Bunu da reddetmeleri halinde savaşın başlayacağına dair bildiri.

6. Dinden Çıkabilmek

Din özgürlüğü problemi söz konusu olduğunda, fıkıh metinlerindeki mürted için öngörülen ölüm cezasının ciddi bir sorun oluşturduğu iddiası her zaman öne çıkarılmıştır. Bu tartışmanın mürtedin tanımından kaynaklandığını belirtmek gerekir. Buna göre mürted inançlarındaki şüphe sebebiyle dinden çıkan kişi midir yoksa bununla birlikte Müslümanlara savaş açan bir kimliğe mi sahiptir ve bu sebeple mi idam cezasına çarptırılmaktadır? Bu konuda Mâverâünnehir'in Pezde şehri alimlerinden -Usr Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) “mürtedin öldürülmesi dinden çıkması sebebiyle değil, düşmana katılıp Müslümanlara karşı savaşmasından (muhârib) ötürüdür”⁸⁰ şeklindeki ifadesinden ikincisi olduğu anlaşılmaktadır.

Benzer bir değerlendirme yine Mâverâünnehir İslam hukukçularından Serahsî (ö. 483/1090) tarafından da yapılmaktadır: “Doğrudan doğruya hak dini reddetmek ya da onu kabullendikten sonra inkâr edip çıkmak cinayetlerin en büyüğüdür. Ancak bu insanın kulu ile Rabbi arasında bir konudur. Onun cezası da ahiret yurduna ertelenmiştir... Mürtede verilen ceza dinden çıkmanın cezası değil, küfürde inat ve ısrarın cezasıdır. Küfürde ısrar ise Müslümanlara karşı savaşçı olmanın bir ifadesidir. Dolayısıyla ölüm cezası savaşın önünü almak amacıyla verilmektedir... Allah Te'âlâ ölüm cezasının illetini şu ayette açıklamıştır: ‘Size karşı savaş açarlarsa siz de onları öldürün...’ (Bakara, 2/191).”⁸¹ Eserinin bir başka yerinde de Serahsî, ölüm sebebinin küfür değil savaşçılık olduğunu tekrarlar.⁸²

⁷⁹ Mervezî, *el-Kâfi*, vr. 119^a.

⁸⁰ Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, nşr. Fahrüddin Seyyid Muhammed, (Riyad 1422/2001), 5/2178.

⁸¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/110.

⁸² Serahsî, *el-Mebsût*, 26/134.

Serahsî (ö. 483/1090) ve Kâsânî (ö. 587/1191) gibi Mâverâünnehir İslam hukukçularının mürtedin öldürüleceğine dair hükmün delilini savaş âyetinden getirmeleri;⁸³ dinden dönenleri, Müslümanlara karşı amansız bir düşmanlık içinde olan Arap müşrikleri ile mukayese etmeleri⁸⁴ de bunu gösterir. Çünkü Kur’ân-ı Kerîm’de kâfir, itikâdi olarak İslâm’a inanmayanların üst kavramıdır ve bunlardan ehl-i kitâb, Müslümanlara düşmanlık beslemeyen ve ilişkilerin insani zeminde devam etmesi istenenlerdir. Müşrik ise inanmaması yanında siyasi kimliği de olan ve düşman ve savaşçı özelliği ile öne çıkan kâfirler için kullanılan bir kavramdır. Bunun yanında kadının savaşçı olmadığından böyle bir cezadan muaf olduğunun kabul edilmesi⁸⁵ de bunu göstermektedir.

Tarih boyunca bütün irtidad olaylarında mürteddin tutumunda savaşçı kimliği öne çıkmıştır. Nitekim Belâzürî (ö. 279/892) ilk irtidad olayını zikretmekte ve ölümüne hükmedilen mürtedin dinden çıkıp cinayet işlemesi sebebiyle olduğunu zikretmiştir.⁸⁶

Keza Hz. Peygamberin vefatından sonra özellikle İrtidad edip İslam devletine karşı ayaklanan grupların varlığı bilinmektedir. Nitekim Hz. Peygamber’in “dinini değiştireni öldürün.”⁸⁷ hadisini “dini terk eden ve cemaatten ayrılan”⁸⁸ ve “İslâm’dan çıkarak Allah ve Rasulü’ne harb ilan eden öldürülür”⁸⁹ ifadeleri ile tahsis eden hadislerden de anlaşılmaktadır.

Pezdevî, Serahsî ve Kâsânî gibi Mâverâünnehir’in yetiştirdiği meşhur İslam hukukçularının mürtedin inancından dönmesinden dolayı değil vatana ihanet ve savaşçı kimliği sebebiyle öldürüleceğine dair tespitleri, irtidadın bir inanç suçu değil siyasi suç olduğunu göstermektedir. Zaten mürtedin şüpheleri sebebiyle dinden döndüğü için öldürülmüş olması ileride şüphelerinden kurtulup tekrar dine dönmesinin önünde bir engel oluşturacağından kendi içinde çelişkili bir durumdur. Buna göre mürtede tövbe teklif edilmesi ve bunun için hapsedilmesine dair hüküm ihanetten vazgeçmesine davetten ibarettir. Savaşı haklı kılan bir sebep ortaya çıktığında savaşa başlamadan önce düşman tarafa da Müslüman olmaları, kabul etmezlerse İslam ülkesi vatandaşlığını kabul edip inançları ile barış içinde birlikte yaşamaları teklifinde bulunmaktadır. Benzer bir teklif mürtede yapılmaktadır.⁹⁰

Bütün bu değerlendirmeler dikkate alındığında mürted için öngörülen idam cezası din ve vicdan özgürlüğü ile çelişen bir durum değildir. Mâverâünnehir İslam hukukçularının bunu açık bir şekilde ifade etmiş olmaları önemlidir.

⁸³ en-Nisâ 4/137; el-Fetih 48/16.

⁸⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/98-99.

⁸⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/123; Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 7/134-135.

⁸⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 50.

⁸⁷ Buhârî, “Cihad”, 149; “İtisam”, 28; Ebu Davud, “Hudud”, 1; Tirmizî, “Hudud”, 25; Nesâî, “Tahrim”, 14; İbn Mâce, “Hudud”, 2.

⁸⁸ Buhârî, “Diyat”, 66; Müslim, “Kasame”, 25-26; Tirmizî, “Hudud”, 15; Nesâî, “Tahrim”, 5; İbn Mâce, “Hudud”, 1.

⁸⁹ Nesâî, “Kasame”, 14; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 1.

⁹⁰ Suğdı, *en-Nütef*, 2/689; Serahsî, *el-Mebsût*, 10/98-99; Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 7/134-135; bk. Saffet Köse, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, (İstanbul: 2018); tür. yer.

7. Din İçi Grupların İnançlarına Saygı

Din içi gruplardan maksat mezhepler, tarikatlar ve diğer dini oluşumlardır. Her din farklı yöntemlere bağlı yorumlara bağlı farklılıkları üretir. Bunlar etrafında insanların çoğalmasıyla dini yapılara dönüşür.

İslam toplumlarında itikadi ve ameli mezhepler ya da sûfi gruplar yahut cemaatler arası ilişkilerin karşılıklı saygı çerçevesinde yürüdüğü bilinmektedir. Tarihi süreçte, Batıda olduğu şekliyle kurumsal anlamda dini yapılar arasında bir çatışmadan söz edilemez. Bazı dönemlerde, bazı İslam toplumlarında görülen mezhep kavgaları dinin özünden ya da mezhep imamların tavrından değil taraftarlık taassubundan ya da siyasi veya başka sosyal sebebe bağlı olarak aniden (spontane) gelişen özellik taşımaktadır.

Hıristiyanlarda olduğu şekliyle Müslüman toplumlarda mezhep kavgalarının ortaya çıkmasını engelleyen hususların başında *ictihadın mutlak hakikati ifade etmediği* düşüncesi ile *ictihad ile ictihadın nakz olunmayacağı* yani bir ictihadın diğerini geçersiz kılmayacağı bir başka ifade ile bir ictihadın değerinin diğeri ile ölçülemeyeceği ilkesi vardır ve bu iki ilke farklılıklarla bir arada yaşamının mayasını oluşturmuştur. Hanefî alimlerinden Haskefi'nin (ö. 1088/1677) şu sözü Müslümanların yaklaşımını ortaya koyması açısından önemlidir:⁹¹ *“Bizim mezhebimizin görüşü isabetlidir, ama hataya ihtimali vardır. Muhalifimizin mezhebinin görüşü hatalıdır, ama isabetli olma ihtimali vardır.”*⁹²

Bu anlayış Mâverâünnehir İslam hukukçularının eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Mesela İmam Şâfi'î gibi mezhep imamları ve alimlerinin görüşleri zikredilirken rahmet ile anılması bunun en önemli kanıtıdır.⁹³ Esasen bu, mezhep imamlarının birbirleri hakkında serdetmiş oldukları takdîrîkâr ifadelerin de bir sonucudur. Nitekim İmam Şâfi'î'nin Ebû Hanîfe hakkında: *“İnsanlar fıkihta Ebû Hanîfe'ye minnet borçludur”*⁹⁴ ifadesi örnek olarak zikredilebilir. Zaten mezhep imamlarının birbirleri ile hoca talebe ilişkisi de vardır. Bunun yanında mezhep imamlarının bizzat hayatlarında öğrencilerinin kendisine muhalefet edebilmeleri⁹⁵ ve sonrasında mezhep içi tercihlerde talebelerin görüşlerinden bazılarının fetvaya esas alınması,⁹⁶ bir Müslüman'ın ihtiyaç halinde diğer mezheplerden yararlanabilmesine dair kabuller bu konudaki müsamahanın bir ifadesi olarak görülebilir.

⁹¹ Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr* (İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr* kenarında), (Kahire: y.y., 1272-1324), 1/33.

⁹² Saffet Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, (İstanbul: 2020), 202-207.

⁹³ Örnek olarak bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/53; 3/103; 4/68; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/ 300; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/129, 138; 4/343...

⁹⁴ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve's-sifât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, ts.), 2/220; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, (Haydarabad: 1408), 30.

⁹⁵ Örnek için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 4/89; 5/140; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 7/27.

⁹⁶ Örnek için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 15/17; Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/118.

Sonuç

Farklı din mensuplarının, aynı din içinde farklı yorumlardan kaynaklanan mezheplerin, tarikatların ve diğer akımların ya da inanç gruplarının kendi aralarında barış içinde yaşayabilmelerinin imkânı Müslüman tecrübesinde mevcuttur. Bu sadece Kur’ân-ı Kerîm’de esasları açık bir şekilde belirlenip Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalarla sınırlı kalmış bir konu değil sonrasında kurulan Müslüman devletlerin titizlik gösterdikleri hususlardan birisi olmuştur. Bu konuda ana esas, “biz, kendi dinlerince onlara emredilen şeyleri kendilerine bırakmakla emrolunduk” düsturudur.

Kur’ân-ı Kerîm’in din özgürlüğüne dair ana ilkeleri, Hz. Peygamber’in uygulamaları ve sonrasında sahabenin bu iki kaynağa bağlı içtihat ve tatbikatı, keza bu doğrultuda ulemanın fihhi müktesabatı tarihi süreç içinde kurulan İslam devletlerindeki yaklaşımlarda belirleyici olmuştur. Bu açıdan Mâverâünnehir havzası üzerinde durulmaya değer bir özelliğe sahiptir.

Sahabe döneminde fethe başlanan bölgede zimmet antlaşmalarına bakıldığında yerli ahalinin din özgürlüğü bütün unsurlarıyla temin edilmiş ve bu konuda kendilerine güvence verilmiş, Müslüman devlet de antlaşma hükümlerine titizlikle uymuştur.

Tarihi süreçte dini hoşgörüsüzlüğü ve bu alanda oluşan sorunları kurumsallaştıran Hıristiyan kiliselerine karşı İslam tarihi özgürlükçü bir yaklaşım ile dikkatleri üzerine toplamıştır. Mâverâünnehir bölgesinin fethi sırasında yerli ahali ile yapılan zimmet antlaşmalarında insanların kendi dinlerinde kalabilecekleri ve Müslüman olmaya zorlanmayacakları, dinlerinin eğitim-öğretimi ve pratikleri konusunda serbest oldukları, mabetlerinin korunacağı, cemaat oluşturabilecekleri güvence altına alınmış ve antlaşma şartlarına riayet edilmiştir. Ayrıca İslam hukuku açısından insanın insan olma şerefine bağlı olarak hak ettiği can ve mal güvenliği, namus ve haysiyete dair manevi hakları, nesil emniyeti bu antlaşmaların garantisi altındadır.

Mürtedin öldürülmesi konusunda bölge ulehasının yaklaşımı bu kavrama yükledikleri anlam ile ilgilidir. Buna göre mürted, şüpheleri sebebiyle dinden çıkan kişi değil dinden çıkıp düşmanla iş birliği yapıp Müslümanlara saldıran muharip ihanet etmiştir. Dolayısıyla dinden çıktığı için değil bu eylemi sebebiyle ölüm cezasını hak eden kişidir.

Bugün dünyanın farklı bölgelerinde (Gazze-Arakan vb.) sırf Müslüman olmaları sebebiyle kıyım uğrayan ve zulmün her türlüüne maruz kalan insanların bulunduğu dikkate alınırsa İslam’ın adaletli yaklaşımının değeri daha iyi anlaşılabilir. İlginç olan bugünkü varlıklarını Müslümanlara borçlu olanlar, küfran-ı nimetin bir sonucu olarak Müslüman katliamını ilke edinmiş durumdadırlar. Bundan daha ilginç insan hakları savunucusu uygar! devletler kadın, çocuk, yaşlı tanımaksızın savaş dışı bütün alanlarda yapmış oldukları katliamda onlara destek vermekteler, İslamofobik yaklaşımlar konusunda iki yüzlülüklerini gizlememektedirler.

Mâverâünnehir bölgesindeki din özgürlüğü konusundaki tarihi tecrübe bugün bile dünyanın yararlanabileceği bir zenginlik ve derinliğe sahiptir.

Kaynakça

- Aydın, Mehmet Âkif. "Din (Gayri Müslimler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Osman. "Semerkant". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/481-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Dilbirliği, Muhterem. *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Ankara: y.y., 2020.
- Ebü Hanîfe ed-Dîneverî, Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbârü't-Tivâl*. nşr. 'Abdumun'im Âmir. Kahire: y.y., 1960.
- Ebü Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî. *el-Harâc*. nşr. Tâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.
- Ebü Ubeyd el-Bekrî, Ebü 'Ubeyd 'Abdullâh b. Abdil'aziz el-Endelûsî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992.
- Ebü Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn. *Kitâbü'l-Emvâl*, nşr. M. Halil Herras. Beyrut: 1406/1986.
- Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ el-'îmâdî. *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Esin, Emel. "Amuderya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Hamidullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm'a Giriş*. çev. Cemal Aydın. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dürrü'l-muhtâr*. (İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* kenarında) Kahire: y.y., 1272-1324).
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb. *Ahkâmu ehli'z-zimme*. nşr. Salahaddin el-Müneccid, Dımaşk: y.y., 1381/1961.
- İbn Mâze, Ebü Hafs Ömer b. Abdülaziz b. Ömer el-Buhârî. *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Samî el-Cündî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Zenceveyh, Ebü Ahmed Hamîd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *Kitâbu'l-Emvâl*. nşr. Şâkir Zeyb Feyyâd. Riyad: y.y., 1406/1986.
- İstahrî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Muḥammed el-Fârisî el-Kerhî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut, 2004.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. nşr. Ömer 'Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997.
- Kâsânî, 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'iu's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*.

- Kahire: y.y., 1327-28/1910.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleymân. *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*. nşr. Saffet Köse v.dğr. Beyrut: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017.
- Köse, Saffet. "Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Farklı Tecrübe...", *İHAD*, 5 (2005), 17-21.
- Köse, Saffet. "Cihâd Şiddete Referans olabilir mi?", *İHAD*, 9 (2007), 39-40.
- Köse, Saffet. *İslâm'ın Dinamiği Cihat*, Köln: Plural Publications, 2019.
- Köse, Saffet. *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.
- Köse, Saffet. *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Kurt, Hasan. "Saîd b. Osman b. Affân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/572-573. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar). *el-Bed' ve't-târîh*. Port Said: Mektebetü's-Sakâfeti'd-dîniyye, ts.)
- Merğînânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebû Bekir el-Ferğânî. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*. thk. Tallâl Yûsuf. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Mervezî, Ebû'l-Fazl el-Hâkim eş-Şehîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Kâfi*. Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 288, 1, vr. 1a; vr. 137b; vr. 119a.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Tehzîbü'l-esmâ' ve's-sifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, ts.
- Önkâl, Ahmet. "Beytülmidrâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/95. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özel, Ahmet. "Gayri Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Kenzü'l-vusûl*. (Sîgnâkî, *el-Kâfi* ile, nşr. Fahrüddin Seyyid Muhammed). Riyad: y.y., 1422/2001.
- Serahsî, Ebû Bekir Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. thk. Halîl Muhyüddîn el-Meyyis. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414.
- Suğdî, Ebû'l-Hasen Rüknu'lislâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed. *en-Nütef*. nşr. Salâhüddîn en-Nâhî, Beyrut: y.y., 1404/1984.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, 2009.
- Tuğ, Salih. *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*. İstanbul: y.y., 1984.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- Yayla, Mustafa. "Haç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/524-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yazıcı, Tahsin. "Fergana". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Yüksel, Ahmet Turan. "Ubeydullah b. Ziyâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Haydarabad: y.y., 1408.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: y.y., 1407.
- Zeydân, Abdülkerim. *Ahkâmü'z-zimmiyyîn ve'l- müste'menîn*. Beyrut: y.y., 1402/1982.